Katip Çelebi Kapak HR.pdf 1 3.01.2022 12:49

Osmanlı bilim insanı ve aydını Kâtip Çelebi (1609- 1657); tarih, coğrafya, bibliyografya ve biyografya ile ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Ona ve daha ziyade bilimsel birikimine dair bu eser; temel İslami bilimlerden, tarihe, kuşatıcı ve doyurucu bir çalışmaya imza atmakla birlikte, sosyal psikolojiden toplumsal tarihe, din sosyolojisinden siyasal alana kayda değer bir katkı da sunmaktadır.

Bu eser; Kâtip Çelebi'nin ilmi tutumu ve eserleri üzerine bir arkeoloji, onun yaşadığı dönemin deneyimini günümüze taşıma açısından bilimsel düzeyde bir giriştir. Geçmişteki ilmî birikimi ve yaşanmışlıkların teorik zemininin ve uyarlanabilir pratiğinin ortaya konulması, günümüz insanının, tarihi ve hayatı doğru anlama ve anlamlandırma çabalarına da ışık tutacaktır. İslâm medeniyetinin keşfini amaçlayan elinizdeki çalışma, İslâm düşüncesi temelinde, bir inşa sürecine de katkı sunmayı hedeflemektedir.

ISBN: 978-625-8461-88-6
9 786258 461886

hiperyayın

Sosyal medyada bizi takip edin: /hiperkitaptr /hiperkitaptr

Bu kitabı Hiperkitap dijital kütüphanesinden tam metin olarak görüntüleyebilirsiniz.

İSLAM MEDENİYETİNİN KEŞFİ
KÂTİP ÇELEBİ'Yİ ANLAMAK

Editörler
Prof. Dr. Sıddık Korkmaz • Doç. Dr. Murat Kayacan
Doç. Dr. Coşkun Baba • Doç. Dr. Eldar Hasanoğlu
Dr. Mehmet Büküm • Dr. İzzet Marangozoğlu

hiperyayın

İSLAM MEDENİYETİNİN KEŞFİ
KÂTİP ÇELEBİ'Yİ ANLAMAK

Editörler
Prof. Dr. Sıddık Korkmaz • Doç. Dr. Murat Kayacan
Doç. Dr. Coşkun Baba • Doç. Dr. Eldar Hasanoğlu
Dr. Mehmet Büküm • Dr. İzzet Marangozoğlu

hiperyayın

İSLAM MEDENİYETİNİN KEŞFİ

KÂTİP ÇELEBİ'Yİ ANLAMAK

Editörler

Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ

Doç. Dr. Murat KAYACAN

Doç. Dr. Coşkun BABA

Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU

Dr. Mehmet BÜKÜM

Dr. İzzet MARANGOZOĞLU

hiperyayın

Hiperyayın 918
Araştırma-İnceleme

Editörler
Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ, Doç. Dr. Murat KAYACAN, Doç. Dr. Coşkun BABA, Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU, Dr. Mehmet BÜKÜM, Dr. İzzet MARANGOZOĞLU

Genel Yayın Yönetmeni
Hatice BAHTİYAR

Mizanpaj
Meral GÖK

Kapak Tasarım
C. Kenan TEMİZEL

Yayıncı Sertifika No: 16680

ISBN: 978-625-8461-88-6
e-ISBN: 978-625-8461-89-3

1. Baskı: İstanbul, 2021

Copyright© Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın telif hakları, 5846 sayılı yasanın hükmüne göre, kitabı yayımlayan Hiperlink Eğitim İletişim Yay. Gıda. San. ve Tic. Ltd. Şti. ve Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ, Doç. Dr. Murat KAYACAN, Doç. Dr. Coşkun BABA, Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU, Dr. Mehmet BÜKÜM, Dr. İzzet MARANGOZOĞLU'na aittir. Yayımcının ve yazarın izni olmaksızın elektronik ve mekanik herhangi bir kayıt sistemi veya fotokopi ile çoğaltılamaz, kopyalanamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

Her hakkı mahfuzdur. Bu kitapta yayınlanan yazıların etik, bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)a aittir. Yayınevi uluslararası bir yayınevidir.

İslam medeniyetinin keşfi bağlamında Katip Çelebi'yi anlamak / editörler Prof. Dr. Sıddık Korkmaz, Doç. Dr. Murat Kayacan, Doç. Dr. Coşkun Baba, Doç. Dr. Eldar Hasanoğlu, Dr. Mehmet Büküm, Dr. İzzet Marangozoğlu. -- 1. Baskı. -- İstanbul: Hiperyayın, 2021.
880 sayfa: şekil, tablo; 24 cm. -- (Hiperyayın; 918)

ISBN: 978-625-8461-88-6
e-ISBN: 978-625-8461-89-3
Kaynakça bölüm sonlarındadır.
Osmanlıca metin var.
1.Katip Çelebi, 1609-1657 -- Eleştiri ve yorum. 2. İslam uygarlığı. I. Korkmaz, Sıddık. II. Kayacan, Murat. III. Baba, Coşkun. IV. Eldar, Hasanoğlu. V. Büküm, Mehmet. VI. Marangozoğlu, İzzet. VII. Dizi.
DR438.9.K28/İ7 2021 907.202/İSL 2021

Bu çalışma, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir.
Proje Numarası: 2021-BET-İSİF-0001

Baskı-Cilt: Yalın Yayıncılık-**Sertifika No:** 44154

GENEL SATIŞ PAZARLAMA VE YAYINEVİ
Hiperlink Eğt İlet. Yay. Gıda San. ve Paz. Tic. Ltd. Şti
Tozkoparan Mah. Haldun Taner Sok. Alparslan İş Merkezi
No: 27 Kat: 6 D: 21 Merter- Güngören / İstanbul
Telefon: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58
www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ

Aksaray'ın Sarayhan kasabasında 1970 yılında doğdu. Ortaöğrenimini Aksaray ve Develi'de 1987 yılında, lisans eğitimini Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde 1992 yılında tamamladı. Bir süre İmam-Hatip Lisesi'nde meslek dersleri öğretmeni olarak çalıştı (1992-1995). O günkü adıyla Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalında araştırma görevlisi oldu (1995) ve burada yüksek lisansını tamamladı (1996). Bir yıl süreyle Ürdün-Amman'da yer alan Ürdün Üniversitesi'nde (1996-1997) araştırma ve incelemelerde bulundu. Ankara Üniversitesi'ne doktora çalışmalarını tamamlamak üzere tayin edildi (1999). Doktorasını tamamladıktan sonra 2003 yılında tekrar Selçuk Üniversitesi'ndeki görevine döndü ve alanı ile ilgili dersler vermeye başladı. Gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra da 2008 yılında doçent oldu. Amerika Birleşik Devletleri, Indiana Eyaleti Bloomington'da 2011 yılında üç ay süreyle misafir hoca sıfatıyla bulundu. Selçuk Üniversitesi'nin önce Konya daha sonra da Necmettin Erbakan Üniversitesi adını alması döneminde 2014 yılında İlahiyat Fakültesinde profesörlük kadrosuna atandı. 2019 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesine dekan olarak görevlendirildi. Halen bu görevini sürdürmekte ve aynı üniversitede akademik çalışmalarına devam etmektedir.

Doç. Dr. Murat KAYACAN

1969 yılında İstanbul'da doğdu. 1992 yılında Selçuk Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Aynı üniversitede 1997 yılında Din Eğitimi Dalında "*Kur'an'ın Hz. Peygamber'i Eğitmesi*" başlıklı teziyle yüksek lisansını, 2003 yılında Tefsir Ana Bilim Dalında "*Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları*" başlıklı teziyle de doktorasını tamamladı ve 2017 yılında Tefsir Ana Bilim Dalında doçentlik unvanı aldı. Çeşitli dergilerde makale ve çevirileri yayımlanan yazar, hâlen İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalında öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Doç. Dr. Coşkun BABA

1979'da Artvin'de doğan Doç. Dr. Coşkun BABA, 2002'de DEÜ İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamlamıştır. 2007'de "T.B.M.M. 20. Dönem 1. Yasama Yılı Genel Kurul Tutanaklarının Mantıksal Açıdan İncelenmesi" adlı yüksek lisans tezini DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde ve "Retorik ve Kanıtlama, İkna Etme, İnandırma İlişkisi" adlı doktora tezini ise 2017'de SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamıştır. İzmir Müftülüğü'nde İmam Hatip ve Din Hizmetleri Uzmanı olarak 2004-2014 yılları arasında görev yapan Doç. Dr. Coşkun BABA, 2014'de Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı'na öğretim görevlisi, 2018'de de Dr. Öğr. Üyesi, 2021 yılında ise İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı'na Dr. Öğr. Üyesi olarak atanmıştır. 25.08.2021 tarihinde doçent olan yazar, halen aynı üniversitede görevine ve akademik çalışmalarına devam etmektedir.

Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU

Azerbaycanlı Dinler Tarihçisi. 2005'te Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2007'de Marmara Üniversitesi'nde İslam Hukuku Anabilim Dalında *İslam Hukuku ile karşılaştırmalı olarak Yahudi Hukukunda Zina ve Benzeri Cinsel Suçlar* başlıklı Yüksek Lisans tezini tamamladı. 2009-2011 yıllarında Almanya'da Tübingen Üniversitesi'nde, Kanada'da Toronto Üniversitesi'nde ve İsrail'de Hayfa Üniversitesi'nde doktora teziyle ilgili araştırmalar yaptı ve alanıyla ilgili dersler aldı. 2012 yılında Marmara Üniversitesi'nin Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında *Yahudi ahit geleneğinde Nuh Kanunları ve Nuhilik* başlıklı Doktora tezini tamamladı. 2017 yılında mülakat sınavını başarıyla geçerek Doçent unvanını aldı. Hazırda İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Dr. Mehmet BÜKÜM

1979 yılında Diyarbakır'da doğdu. 2001 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını (2013) ve doktorasını (2017) Dicle Üniversitesi'nde tamamladı. Millî Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmış olan Büküm evli ve üç çocuk sahibi olup hâlen İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslamî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı ve İslam Sanatları Anabilim Dalı'nda Doktor Öğretim Üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Dr. İzzet MARANGOZOĞLU

1974 yılında Hatay'da doğdu. 1997 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2005 yılında aynı üniversitede Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalında "*Arap Edebiyatında Bedî ve Bedîiyyât*" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2014 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesine öğretim görevlisi olarak atandı. 2015 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesinde Tefsir Anabilim Dalında "*Beyânî Tefsir Metodu Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî Örneği*" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. 2016 yılından beri İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Bu eser, 6-7 Ekim 2021 tarihinde İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından düzenlenen III. Uluslararası Kâtip Çelebi Sempozyumu'nda sunulan bildirilerin geliştirilerek kitaplaştırılmış halidir.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM **13**
SUNUŞ **16**

1. BÖLÜM
KÂTİP ÇELEBİ'NİN ANLAM DÜNYASI VE YAŞADIĞI DÖNEM

TAŞ YERİNDE AĞIRDIR: KÂTİB ÇELEBİ'Yİ KENDİ BAĞLAMINDA OKUMAK **19**
KÂTİP ÇELEBİ VE "TARİHTEN KOPUK DİN ANLAYIŞI" ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME **30**
MONEY FOUNDATIONS IN OTTOMAN FROM KATIP ÇELEBI'S PERSPECTIVE (KÂTİP ÇELEBİ'NİN ZAVİYESİNDEN OSMANLI DEVLETİ'NDE PARA VAKIFLARI) **38**
KÂTİP ÇELEBÎ'NİN KÂDIZÂDELİLER VE SİVASÎLER ARASINDA CERAYAN EDEN TARTIŞMALARA YÖNELİK YAPTIĞI KUR'ÂN YORUMLARI **57**
KADIZADE-SİVASİLERİN BİRBİRLERİNİ KATLETMELERİ BAĞLAMINDA MİZANÜ'L-HAKK ESERİNİN YAZILMASI **79**
KRİZ VE BUNALIM DÖNEMİ MÜELLİFLERİNDEN KATİB ÇELEBİ VE DÜSTÛRU'L– AMEL Lİ ISLÂHI'L HALEL ADLI RİSALESİ **99**
KÂTİP ÇELEBÎ'NİN BÜYÜK BİBLİYOGRAFİK ESERİ ÜZERİNE YAZILMIŞ BİR ZEYL: ÎZÂHU'L-MEKNÛN fî ZEYLİ ALÂ KEŞFİ'Z- ZUNÛN AN ESMÂİ'L-KÜTÜP ve'l-FÜNÛN **117**
***FEZLEKE* VE *NA'ÎMÂ TARİHİ*'NDE YER ALAN ŞAİR VE YAZAR BİYOGRAFİLERİNİN MUKAYESESİ** **124**
العلماء الفلسطينيون في كشف الظنون مساهمة علماء فلسطين في علم الرياضيات مختارات من كتاب: كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون; لـحاجي خليفة..... **139**

الكتب المُهداة للسلاطين والوزراء في كتاب كشف الظنون لكاتب جلبي حاجي خليفة 160
العلماء الفلسطينيون اللغويون في كشف الظنون مساهمة علماء فلسطين في علم اللغة من خلال كتاب كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون لـحاجي خليفة 174
كتاب كشف الظنون في دراسات المستشرقين 194

2. BÖLÜM
KÂTİP ÇELEBİ VE DİL BİLİMLERİ

مَنْهجُ كاتب جلبي في تَصنيفِ مُؤَلَّفاتِه 202
KÂTİP ÇELEBİ'NİN KEŞFU'Z-ZUNÛN ADLI ESERİNDE ARAP DİLİNE AİT KONULARIN İNCELENMESİ 211
الفِكْرُ اللُّغويّ التَّربويّ عِندَ كاتب جلبي في كَشْف الظُّنون 228
ARAP EDEBİYATININ OSMANLI ULEMASINA ETKİSİ: -KÂTİB ÇELEBİ'NİN TUHFETÜ'L-AHYÂR Fİ'L-HİKEM VE'L-EMSÂL VE'L-EŞ'ÂR İSİMLİ ESERİ ÖRNEĞİ- 240
كاتب جلبي وإشكال التوثيق في كتابه كشف الظنون: حاشية الفناري على شرح المفتاح أنموذجا 255
OSMANLI DÖNEMİNDE ÇEVİRİ ETKİNLİKLERİ AÇISINDAN KATİP ÇELEBİ'NİN ÇEVİRİ ESERLERİNİN İNCELEMESİ 267
ÜSLÛP VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN KÂTİP ÇELEBİ'NİN *KEŞFU'Z-ZUNÛN* ADLI ESERİ 272

3. BÖLÜM
KÂTİP ÇELEBİ VE İSLAM İNANÇ ESASLARI

KÂTİP ÇELEBİ'NİN BAZI KELAMÎ KONULARDAKİ YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 292
KÂTİB ÇELEBİ'DE İTİKADÎ KİMLİĞİYLE 307
EBÛ HANİFE 307
KÂTİP ÇELEBİ'NİN FİRAVUN'UN İMANI VE HURÛFÎLİK HAKKINDAKİ YAKLAŞIMI 327
AKLÎ İLİMLERE NE OLDU? KÂTİP ÇELEBİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME 366
KELAM VE MEZHEPLER TARİHİ AÇISINDAN KÂTİP ÇELEBİ VE ESERLERİ 375

4. BÖLÜM
KÂTİP ÇELEBİ VE KUR'AN İLİMLERİ

KÂTİP ÇELEBİ'NİN ESERLERİNDE KUR'AN REFERANSI..... 392
KEŞFÜ'Z-ẒUNŪN'DA KUR'ĀN İLİMLERİ, TEFSİR USŪLÜ KONULARI VE TEFSİR TERİMLERİNE DAİR TE'LİFLER VE MÜELLİFLER 406
TEFSİR TARİHİ YAZILIMI AÇISINDAN KÂTİP ÇELEBÎ'NİN KEŞFÜ'Z-ZUNÛN AN ESÂMİ'L-KÜTÜB VE'L-FÜNÛN İSİMLİ ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ..... 445
KÂTİP ÇELEBİ'NİN KAYNAKLARI VE ŞAHISLARI BAKIMINDAN TEFSİR İLMİNE KATKILARI..... 484
KÂTİP ÇELEBİ'NİN PENCERESİNDEN KUR'AN'IN YORUMU: ÇİFT KANATLI İÇTİMAÎ TEFSİR..... 498
***KEŞFÜ'Z-ZUNÛN*'DA GEÇEN TEFSİR ESERLERİNİN TESPİT VE TAHLİLİ..... 509**
KÂTİP ÇELEBİ'NİN *KEŞFÜ'Z-ZUNÛN* ADLI ESERİNDE TEFSİR İLMİ: MÜFESSİRLER VE TEFSİR ESERLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME..... 529
***KEŞFÜ'Z-ZUNÛN*'DA KIRAAT KAYNAKLARI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME..... 553**
KÂTİP ÇELEBİ'NİN KEŞFÜ'Z-ZUNÛN'UNDA TECVÎD KONULU ESERLERİN TASNİFİ VE İÇERİKLERİ..... 600
TAŞKÖPRÜLÜZÂDE VE KÂTİP ÇELEBİ'DE KIRAAT VE TEFSİR İLİMLERİ TASNİFİ: MUKAYESELİ BİR İNCELEME..... 610
KÂTİP ÇELEBİ'NİN KIRAAT KÜLTÜRÜ 621
خبرة كاتب جلبي بعلم القراءات..... 621
كاتب جلبي وعلم القراءات..... 632

5. BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE HADİS İLİMLERİ

KÂTİP ÇELEBİ'NİN "TAKSÎMÜ'L-ULÛM" SİSTEMİNDE 'SİYER' İLMİ..... 644
KATİP ÇELEBİ VE HADİS..... 653
HADİS İLİMLERİ VE LİTERATÜRÜNÜN BATIDA TANINMASINDA KÂTİP ÇELEBİ VE KEŞFÜ'Z-ZUNÛN'UN ROLÜ..... 676
KÂTİP ÇELEBİ'NİN *KEŞFÜ'Z-ZUNÛN*'UNDA HADİS İLİMLERİ, HADİS KULLANIMI VE KULLANDIĞI HADİSLERİN SIHHATİ ÜZERİNE 706
KEŞFÜ'Z-ZÜNÛN ÖZELİNDE HANEFİ BİR ALİM OLARAK KATİP ÇELEBİ'NİN HADİSÇİLİĞİ..... 726

6. BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE İSLAM FIKHI

KÂTİB ÇELEBİ VE FIKIH..... 742
KÂTİP ÇELEBİ'NİN *KEŞFÜ'Z-ZUNÛN* ADLI ESERİNDEKİ "FIKIH" MADDESİ BAĞLAMINDA FIKIH EDEBİYATI VE İMÂMİYYE MEZHEBİNE KARŞI BAZI ELEŞTİRİLERİ..... 767
KÂTİP ÇELEBİ'NİN *MÎZÂNÜ'L-HAKK FÎ İHTİYÂRİ'L-EHAK* ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ŞER'Ü MEN KABLENÂ-NESH İLİŞKİSİ..... 778

7. BÖLÜM

KÂTİP ÇELEBİ VE İSLAM TASAVVUFU

KÂTİP ÇELEBÎ'NİN FİKRİYÂTINDA TASAVVUF'UN YERİ..... 798
KÂTİP ÇELEBİ'DE BİLGİNİN SINIRLARINI ZORLAMAK: HİKMET 812
KÂTİP ÇELEBİ'DE FELSEFE – TASAVVUF İLİŞKİSİ VE İŞRAKÎLİK DÜŞÜNCESİ..... 820
KÂTİP ÇELEBİ'NİN TASAVVUF TARAFTARLARI VE

KARŞITLARI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 838
KÂTİB ÇELEBİ'NİN MUTASAVVIF BİR MUAKKİBİ: ŞEYHÎ MEHMED EFENDİ VE KÂTİB ÇELEBİ'NİN ESERLERİNE YAZDIĞI ZEYİLLERİ 848

KÂTİP ÇELEBİ'NİN *MÎZÂNÜ'L-HAKK FÎ İHTİYÂRİL'L EHAKK* VE *KEŞFÜ'Z- ZUNÛN* ADLI ESERLERİNDE TASDİK İLE TENKİT ARASINDA BİR MUTASAVVIF, ÂLİM VE MUHAKKİK OLARAK İMAM GAZZÂLÎ 867

KATİP ÇELEBİ VE HADİS

Fatih BAYRAM[2490]

Giriş

Çalışmamız ilk olarak, bir XVII. asır Osmanlı müellifi ve entelektüeli olan Katip Çelebi'nin (ö. 1657) *Keşfu'z-Zünûn* adlı eserinde hadis ilmini, onu ilimler tasnifinin neresinde konumlandırdığını ve yine aynı eserde yer alan beyanlarına istinaden hadis, hadis usulü, hadis tarihi ve hadis edebiyatı hakkındaki değerlendirmelerini tespit etmektedir. Daha sonra ise özellikle *Mîzânü'l-Hakk* adlı eserinden hareketle hadisleri nerelerde ve nasıl kullandığını, yani nasıl anlayıp yorumladığını örnekler üzerinden göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca konuları ele alırken, bir gerileme dönemi müellifi olarak onun yaklaşımları ile yıkılma dönemine şahitlik eden çağdaş İslam düşünürlerinin değerlendirmeleri arasında karşılaştırmalar yapmaktadır.

Bu hususlar bize göre iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi, bir kriz dönemi entelektüeli olarak bir taraftan Batı'daki bilimsel canlılığı ve gelişmeleri, diğer taraftan da kendi ülkesindeki bilimsel durağanlığı belli oranda fark eden Katip Çelebi'nin böylesi bir ortamda tüm boyutlarıyla geleneksel hadis anlayışından ne derece ayrıldığı ya da mutabık kaldığını görmektir. İkincisi ise Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü tüm yönleriyle tecrübe eden İslam modernistlerinin geri kalmışlığı İslami ilimlere, bilhassa da bu ilimler üzerinden yapılan anlama ve yorumlama ameliyesine teşmil etmelerinde haklılık payı olup olmadığını spesifik bir örnek üzerinden görme imkanı bulmaktır.

Zira Katip Çelebi'nin kaynakları arasında yer alan ve özellikle bilimler tasnifinde kendilerinden istifade ettiği selefleri ya yükseliş dönemlerinin ya da dinamizmin henüz muhafaza edildiği dönemlerin müellifleridir. Bu noktada onların yaptıkları tasniflerde yönlendirici fikir ve duygular ya yükselişi çabuklaştırmak ya da mevcut ihtişamı sergilemek amacına yöneliktir. Ancak kendisi Osmanlı devletinin birçok alanda ciddi problemler yaşamaya başladığı, işleri toparlamakta ve yeni bir atılım yapmakta zorlandığı bunalımlı bir dönemin entelektüelidir. Nitekim o da devletin bu halini "inhitat/gerileme-düşüş" olarak tanımlamakta, akli ilimlerdeki gerileme ile devletin kötü durumu arasında ilişki kurmaktadır. İbn Haldun'un (ö. 808/1406) izinden giderek uygarlık ile akli ilimler arasında doğru orantılı bir bağlantı bulunduğunu, bu minvalde akli ilimlerdeki gerilemenin ciddi bir uygarlık krizinin

2490 Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis, fatihbayram@hakkari.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7745-0964

de habercisi olacağını söylemektedir. Üstelik bu devir Batı uygarlığının yükselişe geçtiği ve giderek güç kazandığı bir dönemdir.[2491]

Benzer hatta tarihi gerçeklerin daha ağır olanlarıyla yüzleşmek zorunda kalan çağdaş İslam düşüncesinin öncüleri ise meselelere pek de aynı pencereden bakmamış, hatta tam aksi bir tutum sergilemiştir. Yaşanan krizler arasında şiddet farkı bulunmakla beraber Katip Çelebi modernist düşünürlerin aksine din-bilim, din-felsefe ve benzeri şekillerde bir probleme sahip olmamıştır. Halbuki kendisi modern dönemdekiler gibi Avrupa'daki bilimsel gelişmelere kayıtsız kalmayan, ulaşabildiği aktarım imkanlarıyla ülkesinin insanını bu gelişmelerden haberdar etmek isteyen bir entelektüeldir. Döneminde nakli-akli ilimler dengesinin ikincisi aleyhine bozulduğunu gözlemlemiş, sahip olduğu ilim geleneğindeki "akli/felsefi bilimlere" seleflerinden daha güçlü vurguda bulunmuştur. Dini/nakli ilimlerle bir problemi yoktur. Akli/felsefi bilimlerin ise bir dönem gerçekleştirildiği gibi olması gereken değerine kavuşmasını ve dengenin sağlanmasını dert edinmektedir.[2492]

Çalışma alanımız olması hasebiyle mesela modernist İslam düşüncesinin öncülerinden Menâr Ekolü ya da Cemaleddin Afgânî (ö. 1897), Muhammed Abduh (ö. 1905), Reşid Rıza (ö. 1935) gibi isimlerin ise akli ilimlerdeki geri kalmayı nakli/dini bilimlere, onlardaki anlama ve yorumlama şekline, belki de kısaca bu minvaldeki geleneğe bağladıkları ya da teşmil ettikleri görülecektir. Hatta bu durum akli bilimlerdeki ilerlemeye engel kabul edilmiştir. Neticede ise hadis, hadis değerlendirme kriterleri, Hz. Peygamber'i tasavvur ediş şekilleri, hadisleri tercih etme ve yorumlama usulleri ve benzeri konular ciddi manada değişmiş ve bir problem alanına dönüşmüştür.[2493] Fakat Katip Çelebi'nin derdi –yukarıda da temas ettiğimiz gibi- sadece akli bilimlere karşı şahit olduğu kayıtsızlık ya da belli oranda direnç ile ilgilidir. Bilhassa riyazi ve tabii ilimlerin olmazsa olmaz önemini bir kez daha kavramayı teklif etmektedir. Zira Avrupa akli ilimlerde yepyeni bir çığır açmış, Osmanlı geleneksel bilimlerinin asla kayıtsız kalamayacağı yepyeni birikimler ortaya koymuştur. Bu noktada onun için kendi uygarlık değerlerinden kuşku duymak ya da bir kimlik bunalımı söz konusu değildir. Ayrıca bu durum onun zihninde din, dini ilimler, hadis ve ilgili konularda herhangi bir tereddüt de oluşturmamıştır.

1. Katip Çelebi'nin Tefekkür Dünyası

Bu başlık altında sadece, müellifin tüm değerlendirmelerinde etkili olan bazı hususlara dikkat çekmek istiyoruz.

2491 İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 540-541, 556.
2492 Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 511, 539-543.
2493 Geniş bilgi için bkz. Fatih Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru Reşid Rıza Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 152-268.

Yukarıda bahsettiğimiz "akli ilimlere" yaptığı yoğun vurgudan sonra tefekkür dünyası ile ilgili söyleyebileceğimiz ilk ve en önemli husus kendisinin "işrâki meşrep" oluşudur. Zira onun için "işrâkilik", ontoloji-epistemoloji-etik şeklindeki teorik üçlüden müteşekkil zihniyet zeminini inşa eden etkin bir unsur konumundadır ve farklı metafizik tavırların farklı telakkiler ortaya çıkaracağı bir hakikattir.[2494]

Kısaca söyleyecek olursak evvela hikmet (teorik felsefe/akli ilimler) ile şeriatın arasını telif etmek onun için asıldır[2495] ve bu beraberlik şeriatın içerisindeki "tasavvuf" ile "hikmetin" birlikteliğini de ihtiva etmektedir. Zira İslam geleneğinde işrâkilik, tasavvuf ve hikmetle ilgili bir irfan okuluna tekabül eder. İşrâkilik düşüncesi gelişme seyrinde biri felsefe/hikmet, diğeri tasavvuf olmak üzere iki yol izlemiştir. Bu okulda Tasavvuf'un "keşf ve ilhamı" esas alınmakla birlikte Felsefe'deki "mantık ve kıyaslamaya", Kelam'daki "istidlal ve nazar" usullerine de önem verilir. Bu özelliği ile Tasavvuf'tan az çok farklı bir nitelik kazanmıştır. İşrâkilikteki tasavvuf, tarikat ve tekke mensuplarında gördüğümüz "sülûk" üzerinde durmaz. İbadet ve ahlak kurallarına bağlılık önemlidir, ancak bu hareket bir sülûk olmaktan ziyade bir tefekkürdür, bir marifet ve irfan hareketidir. Nitekim "işrâki meşrep" olduğunu beyan eden Kâtip Çelebi belli bir şeyhin müridi değildir.[2496]

Sonuç olarak işraki meşrebin gereği, nazar ile tasfiyenin (tasavvuf) birlikte bulunmasıdır ve kendisi bu noktadan hareketle –bugün pek dikkate alınmayan- bir yönteme ya da yöntemle ilgili bir soruna işaret etmektedir. Şöyle der: "Nazar yolu, akli ve nakli delillerle istidlalde bulunma esasına dayanır. Tasfiye yolu ise riyazet ve sülûk vasıtasıyla keşf ve şuhûd sahibi olma esasına istinat eder. Her iki yolun da ayrı ayrı tabirleri vardır. İncelemenin esasını bu yolun kaidesi ve tabirleri üzerine bina edip sual ve cevabı da öbür yolun kaidesi ve tabirleri üzerine bina etme tarzındaki bir araştırma cihetine bakmamak ve iltifat etmemek gerekir. Ta ki meselelerin yekdiğerine karışması ve delillerin karmaşık bir hal alması lazım gelmesin... Nazar ve istidlal ehli kendi kanunları üzere, tasfiye yolu erbabına dil uzatıp sataşmaktadırlar. Halbuki onların yolu nazar ve istidlal yolu değildir, keşf ve vicdana bina kılınmıştır. Tabirleri de İşrakiye hikmetinden alınmış farklı tabirlerdir. Keşf ve vicdan şer'i bir delil olarak nazar yolunda bir davayı ispat etmezse de (o usûl üzere hareket edenlerin) kendilerine hüccet olur. Evliyaullahın keşf ve ilhamının kendileri için hüccet olması, nazar yolunda bile kabul edilmiş bir hususdur, gereğine göre amel edilir. İmdi tasfiye yolunun esasları üzere ortaya

2494 Bu konularla ilgili değerlendirmeler için bkz. Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 7-15. Ahmet Davutoğlu, *Alternatif Paradigmalar* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 20-21. Ayrıca geleneksel ve modern zihniyet yapıları, farkları ve yaşanan değişim hakkında bkz. Etyen Mahcupyan**,** *Zihniyet Yapıları ve Değişim* (İstanbul: Patika Yayınları, 2000).

2495 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 46.

2496 Süleyman Uludağ, "İşrâkilik Mensubu Olarak Kâtip Çelebi", Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk* içerisinde, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 186-187, 197.

konan delil ve davaya nazar yolunun kaidelerine dayanılarak itiraz olunamaz." Aksi durum ise ona göre çekişme ve tartışmanın fasit bir esas üzerine bina edilmesi demektir.[2497] Bu noktayı dikkate al(a)mamanın bugün dahi ciddi tartışmaların arka planını oluşturduğu unutulmamalıdır. Ayrıca mezkur yaklaşım –yukarıda da temas ettiğimiz gibi- hangi ontoloji ve epistemoloji üzerinde konuşulduğunu dikkate almanın/bilmenin önemini hatırlatmaktadır.[2498]

Tefekkür dünyasıyla ilgili bilinmesi gereken diğer bir husus, ondaki "avam-havass ayrımının" keskinliği ve belirleyiciliğidir. "Avamın/Halkın" sahip olduğu kitle psikolojisini iyi tahlil ettiği görülür. Bir örnekle ifade edecek olursak musiki konusunda fayda ve zararın bir arada olduğunu söyler. "Dirayet" –aşağıda geleceği üzere bununla akli ilimlerin verilerini kastetmektedir- açısından bakıldığında mutlak olarak nağmeler ruh ve bedene tesir edip ruhu ve nefsi tahrik etmede büyük bir role sahiptir. Bir kimsenin ruhu nefsine galip ise tasfiye ve riyazet yoluyla nefs-i emmareyi kahreylemişse, beden memleketinde hükümranlık ruh padişahının eline geçmişse musiki nağmeleri ve besteleri o kimsenin ruhunu ruhaniyet cihetine doğru harekete geçirecek ve o yönde kendisine şevk verecektir. Bu nedenle bazı büyük şeyhler "Ruhu nefsine galip olan sülûk taliplerini şevklendirmek hususunda tesirlidir" diyerek ney, dümbelek, kudüm kullanarak kaidesi üzere nağmeler dinlemiştir. Onların bu tavrı hikmete (akli ilimlerin verilerine) uygun olup tedavi için zehirli ilaç kullanma kabilindendir. Ancak kişinin hali bunun tersi ise bu durumda musiki o kimseyi şehvet ve behimiyet cihetine sevk edecek, onu heva ve heves vadilerine doğru yuvarlayacaktır. Netice itibariyle havassın seçkinlerine faydalı olsa da umuma manevi zararı galip ve vakidir. Bu nedenle "teğanninin havassa olan faydasına bakılmayıp umumu zarardan koruma maslahatı için menedilmiştir. Avama lazım olan Şer-i Şerif'in hükmüne tabi olmaktır."[2499] Tekrar hatırlatmak isteriz ki bizim burada dikkat çektiğimiz nokta varılan sonucun doğru ya da yanlışlığı değil, esas alınıp takip edilen usûl ve yöntemdir.

Yine bu meseleyle bağlantılı olmak üzere yaşanılan çağdaki halkın (avamın) örfünü bilmek esastır. Kendi ifadesiyle "Çağındaki insanların örfünü bilmeyen, alim de olsa cahildir." Kendisi halkın örfünün, mercûhu râcihe tercih etmek şeklinde olduğunu söyler. Mesela günah ve vebal de olsa halk tasliye (bilhassa Cuma namazlarında topluca ve sesli bir şekilde salavat getirmek kastedilmektedir) gibi mercûh bir şeyi iltizam ederek onu adet edinmiştir ki artık bundan vazgeçmez. Bu nedenle halk/avam sureten hak olan ibadet şekli üzere bırakılır.[2500] Ayrıca

2497 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 79-80, 82.
2498 Bu konuda peygamberlik ve nübüvvet bahsini ele alan Mâverdi'nin *A'lâmu'n-Nübüvve* adlı eserinin girişinde yaptığı şey çok güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *A'lâmü'n-Nübüvve* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 5-18.
2499 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 47-48.
2500 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 54.

bu tür tercihleri değiştirmeye kalkışmanın faydasız olduğu ve sonuçsuz kalacağı kanaatindedir. Zira ona göre bu nevi uygulamalar değişmez birer toplum kanunu mesabesindedir. Özel olarak yöneticiler halkın örfüne vakıf olmalıdır ki, bu onların sahip olması gereken niteliklerdendir. Vaizlerin de vaazlarında "şehir halkının örf, adet ve tabirlerine muhalif düşen sözler olmaya; zira dedikoduya ve keşmekeşe sebep olur."[2501] Bu hususta ki sonuç değerlendirmesi ise şöyledir: "Kimi de ahmaktır. İhtilaftaki hikmeti bilmez, bütün halk bir mezhep ve bir meşrepte olsun diye mümkün olmayan şeyler tasavvur eder."[2502]

Bidat meselesi de bu bağlamda ele alınmış, hem sünnetin hem bidatin halk (avam ya da geniş kitleler) nezdinde adet edinilerek baki kalabildiğine dikkat çekilmiştir: "Bütün bidatler halk arasındaki örf ve adetler üzerine bina edilmiştir. Bir bidat bir kavmin arasında yerleşip karar kıldıktan sonra 'emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkerdir' diye halkı ondan menedip döndürmek arzusunda olmak büyük bir aptallık ve cahilliktir. Zira halk ülfet ettiği ve itiyad edindiği bir hususu –sünnet ya da bidat olsun- terk eylemezler… Allah'ın dilediği vakte kadar sürüklenip gider. Ancak Müslümanların nizamını himaye etmek, İslam'ın şartlarını ve erkanını halk arasında muhafaza etmek hakimlere lazımdır. Vaizler de umumi bir şekilde halkı sünnete teşvik edip bidatten sakındırma konusunda yumuşak bir dille vaaz ve nasihatle iktifa ettiler mi üzerlerine düşen vazifeyi ifa etmiş olurlar. Tutmak halka kalır, zorla tutturmak olmaz… İmdi keremi kemal mertebede bulunan Hazret-i Şâfi'-i Ümmet (Hz. Peygamber) olandan ümit edilir ki bu zayıf ve biçare ümmetin büyük bir yekun tutan bidat suçuna bakmayıp mümin ve muvahhit olmaları hasletini şefaate sebep ve mağfirete vesile kıla. Yoksa sünnete en üst derecede riayet etme ve tabi olma teklif edilse hal müşkildir."[2503] Katip Çelebi, aksini söyleyip halkı ya da çoğunluğu haram bir iş yapıyor göstermek, onları her an dini hükümleri çiğniyor görmek yerine dine ve akla ait olan genel esasların elverdiği ölçüde o şeyin dini hükmünü hafif görmeyi/göstermeyi ve bu minvalde fetvalar vermeyi tercih etmektedir. Yapılan şey, realiteyi dikkate almak olsa gerektir. Ayrıca görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in şefaati konusunda herhangi bir tartışma da söz konusu değildir. Bidatlerin ümmeti geri kalmaya ve kötü hallere düçar etmesi meselesi ise akla dahi gelmemektedir. Hatta bidat olanı yapmakla –ki kastedilenin bidat-ı hasene olduğu anlaşılmaktadır- muvahhid kalmak arasında bir terslik/zıtlık da görülmemektedir. Çağdaş İslam düşüncesinin öncü simaları ise bu noktalarda tam tersi bir tavır içerisinde olmuşlardır. Ayrıca modern zamanlar, insanlık tarihi kadar kadım ve kıyamete kadar da baki kalacak gibi görünen "avam-havass farkını" görmezden gelerek herkesin kitabi bir din yaşayan alimlere dönüştürülmesi gibi

2501 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 141.
2502 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 40.
2503 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 89-90.

bir ütopyayı ortaya çıkarmıştır. Hem bidat olanı yapmak hem de muvahhit yani tevhid ehli kalmak ise zinhar mümkün değildir.[2504]

Bize göre Katip Çelebi'nin düşünce dünyası ile modern dönem entelektüellerininki arasında şöyle temel bir fark ortaya çıkmaktadır. Katip Çelebi XVI ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da kaleme alınmış Latince tarih ve coğrafya kitaplarıyla ilgilenmesine, imkan buldukça tercüme ettirmesine, bu anlamda Osmanlı topraklarında bir öncü olmasına, eserlerinde Batılı kaynaklara atıfta bulunmasına, Latince tarih kitaplarının tercümelerine dayanarak Avrupa ve Bizans tarihlerini kendi dilinde ve yer yer İslam tarihiyle ilişkisi içinde yazmasına rağmen tüm bunlar onun tefekkür dünyasında "klasik İslam-Osmanlı bilim geleneğinin kendi imkanlarını tükettiğine dair en ufak bir endişeye yol açmamıştır."[2505]

1. Hadis İlmi

Katip Çelebi kendi hadis öğrenimiyle ilgili kısa bir anekdot aktarmakla yetinmiştir. O da İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-Fiker*'ini ve Iraki'nin (ö. 806/1404) *Elfiyye*'sini Vaiz Veli Efendi'den "kesintisiz bir senedle öğrenip rivayet etmek maksadıyla" okumasıdır. Akabinde ise şöyle der: "İki sene zarfında hadis fennini tam olarak tahsil ettim." Hocası Vaiz Veli Efendi'nin Mısır'da İbrahim Lekânî (ö. 1041/1632) merhumdan dersler aldığını söyler. Ayrıca "kendisinin hadis rivayet senedinin onların senedleri vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaştığını" haber vermektedir[2506] ki bu da hadis ilminde sadece usule dair kitaplar okumadığının bir başka göstergesidir. Ayrıca o, ailesinden ve yakınlarından kalan hatırı sayılır miras sayesinde başka işle uğraşmamış, daha öncesinde farklı ilimlere dair pek çok eser okumakla beraber bilhassa 1637-38'lerden itibaren geceli gündüzlü on yıl boyunca sadece ilim tahsiliyle meşgul olmuştur.[2507] Dönemin ilim tahsilinde hadisin ve hadis kitaplarının ehemmiyetli konumu[2508] dikkate alındığında bu alanda ciddi bir birikime sahip olması hiç de zayıf bir ihtimal değildir.

Meselenin bir başka veçhesi hadis ve ilgili ilimleri kendi ilimler tasnifinde nereye konumlandırdığıdır. Katip Çelebi önceki ulemadan tevarüs ederek beş farklı bilimler tasnifine yer vermiş, bunlar içerisinde de beşincisi ve Taşköprizâde'ye (ö. 968/1561) ait olanın kendisi açısından daha muteber olduğunu ifade etmiştir. Bu taksimlerin ilkinde "Din alimleri (müteşerria) tarafından ortaya konmuş şer'i

2504 Bu konularla ilgili değerlendirme ve örnekler için bkz. Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru*, 179-243.
2505 Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 511.
2506 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 134-135.
2507 Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/36-37.
2508 Bu hususta geniş malumat için bkz. Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005), 109-135.

disiplinler" ve varlıkların mahiyetleri ile akla uygun düşen davranış biçimlerini araştırmak üzere "filozofların tedvin ettikleri bilimler" ayrımı söz konusudur. Burada Hadis ve Hadis Usûlü ilmi "nebevi sünnetin lafız ve isnad bakımından beyan edilmesi amacıyla" din alimlerinin ortaya koyduğu disiplinler içerisinde Kıraat ilminden sonra ikinci ve üçüncü sırayı almıştır. İkinci taksime göre ilimler ya nazari/teorik ya da ameli/pratiktir. Bu taksimin ikinci versiyonuna göre ise ilimler ya alet ilmi olmayan yani bizatihi maksud olanlar ya da alet ilimleri olarak ayrılır. Üçüncü taksimde ise bilimler ya "Hikemi/Felsefi olan ve olmayan" ya da "dini olan ve olmayan" veyahut da "övülen, zemmedilen ve mübah olan ilimler" şeklinde taksim edilir. Dördüncü taksim amaç ya da araç ilimler şeklinde genel bir ayrıma dayanmaktadır. Amaç/maksud olan ilimler ya sırf inanılmak için olan (nazari felsefe) ya da kendisiyle amel edilmek için olan (ameli felsefe) ilimlerdir. Nazari felsefenin en üstünü "metafizik", vasat olanı "matematik" ve en düşük/aşağı olanı da "doğa bilimleri"dir. Ameli felsefe ise siyaset ilmi ve ahlak ilminden oluşmaktadır. Bu noktada "ahlak ilmi" insanın dünya ve ahiretle ilgili işlerinde tüm halkın ıslahı hakkındadır ki bu da şeriat ilimlerine racidir ve bununla ilgili ilimler bilinmektedir. "Siyaset ilmi" ise halkın/toplumun işlerinin gerçekleştirilmesi ile ilgilenir ve bu bağlamda saltanatla ilgili hükümleri ihtiva eder.

Tasköprizâde Ahmed Efendi'ye ait beşinci taksimde "işrâkilikle" uyumlu şekilde iki temel perspektif bulunur. Birincisinde teorik yani nazar yöntemiyle elde edilen ilimler, ikincisinde ise riyazet/mistik arınma yoluyla ulaşılan ilimler yer almaktadır. Ayrıca Katip Çelebi'nin de tercihi olan mezkur taksim eşyanın dört varlık mertebesine sahip olması üzerine bina edilmiştir. Bu varlık mertebeleri yazı, ibare/söz, zihin ve a'yan/dış dünyadır. Burada bir önceki, kendisinden sonrakine vesiledir. Yani yazı lafızlara delalet eder, lafızlar zihinlerde olana göredir, zihinlerde olan da a'yanda olana göredir. Ayni (a'yan) yani dış dünyada bir gerçeklik olarak bulunan varlık hakiki ve asıl varlıktır. Zihni varlığın hakiki mi, mecazi mi olduğu ihtilaflıdır. Söz ve yazının varlığı ise kesinlikle mecazidir. Bu noktadan sonra a'yanda var olana ilişkin ilimler ya ameli ya da nazari olur. Ayrıca bu ikisinden her birinde ya şeriattan alınmış olması hasebiyle araştırma yapılır ki, bu durumda o, şer'i ilimdir; ya da aklın gerektirmiş olması bakımından araştırma yapılır, bu durumda da o, felsefi ilim olur. Bu esas üzerinde yedi grup temel ilim ve alt dalları teşekkül etmektedir. Bu yedi gruptan ikincisinde varlık mertebelerinden "söz/ibare" üzerine terettüp eden ilimler sıralanmıştır. Bunlar arasında hadis ilmiyle alakalı olanlar tashif ilmi, maklub ilmi, nebilerin haberleri ilmi, meğâzi ve siyer ilmi, tabakat ilmi, hadisçilere dair tabakat ilmi, sahabenin siyerinin ilmi yer almaktadır. Mezkur yedi grubun altıncısı "şer'i ilimlerdir." Bunlar arasında rivayetü'l-hadis ve dirayetü'l-hadis ilimleri ayrı ayrı yer almaktadır. Hadis ilminin alt dalları ise

hadis şerhi ilmi, hadislerin vurûd sebebi ve vürûd zamanlarına dair ilim, hadislerin nâsih ve mensuhuna dair ilim, Nebi'nin (a.s.) sözlerini tevil ilmi, hadisin rumuz ve işaretlerinin ilmi, hadislerdeki garib kelimelerin ilmi, hadis müdafaası ilmi, hadislerin telfiki ilmi, hadis ravilerinin ahvali ilmi ve nebevi tıp ilmidir. Yine hadisin alt dalları olarak ayrıca va'z yani güzel öğütler ilmini, dualar ilmini, âsâr ilmini, zühd ve vera' ilmini, salatu'l-hacat ilmini ve meğâzi ilmini zikretmiştir.[2509]

Bu son taksimatı bir diğer eserinde daha sade bir formata sokan Katip Çelebi ilimleri –ontolojiyi yani mevcudu esas alarak- akli ve şer'i ilimler şeklinde beyan eder. Şer'i ilimlerle kasıt İslami ilimlerdir. Bu ilimler ya bizzat maksut olmaktadır ya da maksudu tahsil etmeye vesiledir. Vesile olanlara alet ilimleri, edebi (âdâp) ilimler ve Arabi ilimler denir. Bizatihi maksut olanlar ise birbirinden konuları itibariyle ayrılır. Konu Allah'ın kelamı (Kur'an) ise ilmin adı Tefsir, konu Hz. Peygamber'in kelamı (hadis) ise ilmin adı da tüm şubeleriyle birlikte Hadis İlmi olur.[2510]

Osmanlı ilim geleneği genel olarak ilimleri bu minvalde –daha yalın haliyle akli ve nakli ilimler şeklinde- sınıflandırmıştır. Esas itibariyle mevcudu yani ontolojiyi merkeze alan, alt dallarında ise konu merkezli bir taksimat söz konusudur. Bu haliyle ilimlerin dini ya da dini olmaması gibi bir bölünme yaşanmamıştır. Her ne kadar üçüncü sınıflamada "dini ve dini olmayan ilimler" varsa da buradaki kasıt, klasikleri İslam'dan önce oluşturulmuş akli ilimlerdir. Bu ilimler de Müslüman ulemanın elinde seküler bir nitelik arz etmemektedir. Modern dönemde ontolojinin ve varlık hiyerarşisinin kutsaldan koparılarak sadece insana, insanda da sadece onun aklına indirgenmesi tefekkür dünyasının merkezini insanın akli melekeleriyle sınırlı bir epistemolojiye kaydırmıştır.[2511] Bu andan itibaren artık "meseleler" üzerinden bir taksimat ön plana çıkmış ve konu, "dini olan-dini olmayan meseleler" şeklinde ele alınıp seküler bir nitelik kazanmaya başlamıştır.[2512] Geleneksel olanda ise bir ilim, oluşumunu İslam'dan önce gerçekleştirmesi hasebiyle "dini olmayan" şeklinde nitelense de konularının/meselelerinin dini alana müstağni kalınarak ele alınması söz konusu değildir.

Katip Çelebi tarafından yukarıdaki şekilde konumlandırılan Hadis İlmi "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve hallerinin bilinip öğrenildiği ilimdir. Neyi konu edindiği de zaten mezkur tanımın içerisinde mündemiçtir. Gayesi ise iki cihan saadetini kazanmaktır.[2513] Onun Hadis ilmiyle ilgili ifadeleri geleneksel müktesebatta yer

2509 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/11-18.

2510 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 33-35.

2511 Felsefe tarihinde modern felsefeye gelinceye kadar ontoloji temel alınmıştır. Modern felsefede ise Kant, ontolojiyi epistemolojiye yani bilgiye tabi kılmıştır. Varlık, yani bir şeyin varlığı ya da yokluğu; bilginin, esas itibariyle de insan bilgisinin koşulları ve sınırları ile belirlenmeye başlamıştır. Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 1433.

2512 Değerlendirmeler için bkz. Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru*, 162-172.

2513 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/635.

alan malumattan farklı görünmemektedir. Bir ilmin; konusu, amacı ve ilkeleriyle (usûl kaideleri) teşekkül ettiğine istinaden konuyu ele alır.[2514] Çelebi'nin "gaye" olarak beyan ettiği "iki cihan saadetini temin etmek" hususu ise bizim açımızdan ayrıca ehemmiyetlidir. Zira modern zamanlarda bu nevi bir gaye anlayışı ilmi çalışmaların akademik bir boyut kazanması ya da hadisçiliğin "akademik hadisçilik"e evrilmesi neticesinde geri planda kalmış, hatta görünmez olmuş gibidir.[2515]

Son olarak meselenin bir de duygusal denilebilecek boyutu söz konusu edilmektedir. Katip Çelebi'ye göre Hz. Peygamber'in hadisleriyle iştigal etmek kişinin ömrünün uzun olacağına delildir. Tecrübeler de bunu tasdik etmektedir. "Onların ömürlerini araştırırsan son derece uzun yaşadıklarını görürsün" der.[2516]

1.1. Hz. Peygamber'in Konumu

Bizim "Peygamber Tasavvuru" adlandırması ile çalışma konusu yaptığımız bu husus, bilhassa hadis anlama ve yorumlama ameliyesinde kritik konumdadır. Katip Çelebi'nin bu başlık altında yer verebileceğimiz birkaç meseleye temas ettiği görülür.

Bunlardan ilki Hz. Peygamber'in anne ve babasının iman bakımından durumudur. Meseleye "Boş kafalı ve nasipsiz kimseler bu çeşit tartışmalar için 'Hâşâ şân-ı Nebevi'de kusur ve ayıp iktiza ve icap eder' zannıyla 'mutlak olarak caiz değildir' diyerek ehliyetsizler hakkında varit olan yasakları ehliyetlilerin önüne de sürdüler" ifadeleriyle giriş yapar.[2517] Karşı çıktığı husus meselenin tartışılması değil, ehil olmayanların ağzına malzeme edilmesidir. Aslında bu da daha önce beyan ettiğimiz avam-havass ayrımıyla bağlantılı bir yaklaşımdır.

Hz. İbrahim'in babasının ve Hz. Nuh'un oğlunun imansız olduklarının Kur'an'la sabit olduğunu hatırlattıktan sonra hala "Mümin olmaları lazımdır" iddiasında bulunan kimselerin "Peygamberler için caiz, vacip ve müstahil olan şeyleri bilmesi gerektiğini" ifade etmektedir. Bunları öğrendikten sonra da aynı iddiada olurlarsa yaptıkları iş inatçılık kabul edilir ve itibar edilmez. Zira "Peygamber'in babasının ya da çocuğunun kafir olmaması vaciptir veya kafir olması müstahil ve muhaldir" diye bir akidenin mevcut olmadığı hususunda bütün İslam alimlerinin icma ve ittifakı söz konusudur.[2518]

Bağlantılı bir diğer bahis de "Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ve adabı hakkındadır." Kabir ziyareti ve ziyaret şekli üzerine vuku bulan tartışmaları "Vesilede ibadet kastı olmayınca şirk lazım gelmez" diyerek neticelendirir. Fakat burada

2514 Bu hususta geniş bir değerlendirme için bkz. Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 519-523.
2515 Akademik hadisçilik ve alan evrilmesiyle ilgili bkz. Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 24-32, 53-75.
2516 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/641.
2517 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 70.
2518 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 72, 165.

da avam-havass farkına bir ima söz konusudur. Zira ona göre "orta halli olanlara düşen bir kabri ziyaret ettiğinde Allah'ın rızası için Fatiha suresini okuyup sevabını mezarda yatanın ruhuna bağışlaması, başka fikirde olmaması, kabri öpmeye ya da ona yapışmaya kalkmamasıdır." Hz. Peygamber'in Ravzasını ziyaret nasip olursa da "Mübarek kabrin karşısında el kavuşturup dura; mükemmel bir şekilde gönülden teveccüh ve dua ede; (Ravza-i Mutahhara'daki) parmaklıklara yapışarak veya onu öperek edepsizlik eylemeye. Pak şeriatın adabı budur. Başka türlü hareket etmek saygısızlığa delalet eder." Bu tür durumlar ve vesile için sert bir tavır takınan İbn Teymiye (ö. 728/1328) ile talebeleri İbn Kesir (ö. 774/1373) ve İbn Kayyım'ın (ö. 751/1350) yaklaşımlarını ise tasvip etmediği anlaşılmaktadır.[2519] Ne var ki modern dönemde bu isimler ve tavırları büyük oranda makbul hale gelecek, hatta merkezinde onların yer aldığı bir kaynak tasavvuru oluşacaktır.[2520]

Dikkat çeken bir başka konu da Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olmasıdır. Katip Çelebi'nin kendi ifadesiyle bizim peygamberimiz "fahr-i alem", "hâtemü'n-nebiyyin" ve "efdalü'l-enbiya"dır. Kendinden önceki peygamberlerin faziletleri hakkında söylediği hadisler ise onların her birinin hakkına riayet etmek kabilindendir. Ancak sonrasında "Musa sağ olsaydı bana tabi olmaktan başkasını yapmazdı"[2521] buyurarak kendi konumunun üstünlüğünü ifade etmiştir. "Ümmetine lazım olan, bu itibarı daha ziyade muhafaza edip ona riayet etmektir." Hz. Peygamber, diğer peygamberlerden, hassaten ulu'l-azm nebilerden daha üstündür.[2522]

Netice itibariyle ondaki Hz. Peygamber tasavvuru ne bütünüyle yaygın geleneksel anlayışı yansıtmakta ne de ondan bütünüyle ayrılmaktadır. İkisi arasında dengeli bir tavır takınarak orta yolu bulmaya çalışmıştır.

1.2. Bidat ve Sünnet

Katip Çelebi'nin bidat tarifi şöyledir: "Bidat odur ki, dini ve dünyevi hususlardan olmak üzere Tabiin döneminde (sahabe zamanından sonra yani sadr-ı sânide) veya daha sonra zuhur eyleye. Peygamber (s.a.) ve ashabı zamanında olmaya;

2519 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 93-94.

2520 Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi –Reşid Rıza Örneği-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 46-75.

2521 Ebû Bekir b. Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409), 5/312 (No: 26421). Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1421/2001), 22/468 (No: 14631). Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Hindistan: el-Meclisü'l-ilmî, 1403), 6/113 (No: 10164). Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsılî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984), 4/102 (No: 2135).

2522 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 117. Konuyla ilgili çağdaş İslam düşünürlerine ait yaklaşımlar için bkz. Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru*, 458-474.

kavli, fiili ve takriri sünnetten herhangi biriyle ona işaret olunmaya; hakkında âsâr (sahabe sözü) dahi bulunmaya."[2523]

Onun şu ifadeleri ise bidati sünnetin muhalifi olmaktan ziyade "sünneti ihmal etme sebebi" olarak gördüğünü ima eder niteliktedir. "Bir bidat bir kavmin arasında yerleşip karar kıldıktan sonra 'emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkerdir' diye halkı ondan menedip döndürmek arzusunda olmak büyük bir aptallık ve cahilliktir. Zira halk ülfet ettiği ve itiyad edindiği bir hususu –sünnet ya da bidat olsun- terk eylemezler… Ancak Müslümanların nizamını himaye etmek, İslam'ın şartlarını ve erkanını halk arasında muhafaza etmek hakimlere lazımdır. Vaizler de umumi bir şekilde halkı sünnete teşvik edip bidatten sakındırma konusunda yumuşak bir dille vaaz ve nasihatle iktifa ettiler mi üzerlerine düşen vazifeyi ifa etmiş olurlar. Tutmak halka kalır, zorla tutturmak olmaz… İmdi keremi kemal mertebede bulunan Hazret-i Şâfi'-i Ümmet (Hz. Peygamber) olandan ümit edilir ki bu zayıf ve biçare ümmetin büyük bir yekun tutan bidat suçuna bakmayıp mümin ve muvahhit olmaları hasletini şefaate sebep ve mağfirete vesile kıla. Yoksa sünnete en üst derecede riayet etme ve tabi olma teklif edilse hal müşkildir."[2524] Mezkur beyanları bidate karşı çok keskin bir tavır da takınmadığının göstergesidir. Yine bu minvalde "Şeriatça, örf ve adete itibar olunur. Karar kılmış bir bidatin veya mekruhun yasaklanmasından fitnenin çıkması sübut bulduğu için iki şerden ehven olanını tercih edip ona göre fetva verilmiştir. Hakimler ve idareciler dahi menetme işiyle ilgilenmemişlerdir. İlgilendikleri vakit de halkın yasaklama kararını dinlemeyeceğini bildiklerinden göz yummuşlardır"[2525], "Bu türlü şeylerde halkı hali üzere koyup din ve dünya işleri itibariyle zararı umumi olan ve nizamı bozan hususları görmek gerekir"[2526] demektedir. Modern zamanlara ait değerlendirmeler ise bu yaklaşımların tam tersidir.

1.3. Rivâyetü'l-Hadis – Dirâyetü'l-Hadis

Daha önce geçtiği üzere Katip Çelebi "dirayet" ile akli ilimlere ait verileri kastetmekte ve hem meselelerin fıkhi hükümlerini tespitte hem de rivayetleri anlayıp yorumlamada önceliği ona vermektedir. Açıklamalarına başlarken genel olarak ilk temas ettiği şey konuyla ilgili "dirayet", yani akli ilimler tarafından ortaya konulmuş hakikatlerdir. Ancak burada kastedilen, bugün anladığımız manada bilimsel verilerin kesinliği ve bu kesinliğin tahakküm edici mahiyetiyle yakini bilgi ifade etmesi değil; kesinliği yani "yakini" olma vasfı akli ilimler tarafından da izah ve teyit edilmiş verilerdir. Nitekim aşağıda gelen beyanları da bu tespitimizi destek-

2523 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 89.
2524 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 89-90.
2525 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 95-96.
2526 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 101.

ler mahiyettedir. Yani "dirayet" nevinden malumatı temin eden, mutlak manada bilimsel veriler değildir. Onları da sınırlayan bazı hususlar bulunmaktadır.

İşte bu noktadan hareketle Hadis ilmi iki kısımdır ve birincisi "İlmu Rivayeti'l-Hadis"tir. Katip Çelebi bu kısmın "Hadis Usûlü" olarak şöhret bulduğunu hatırlatır ve onu "ravilerin durumlarını adalet ve zabt yönünden inceleyerek hadislerin Hz. Peygamber'e nispet edilmesinin keyfiyetini (doğruluğunu ya da yanlışlığını), senedin muttasıl ya da munkatı' oluşunu ve benzeri konuları araştıran ilim" olarak tanıtır. İkinci kısmı ifade eden "İlmu Dirâyeti'l-Hadis" ise "hadis lafızlarından anlaşılan ve murat edilen/kastedilen manayı" tespit etmektedir. Bu araştırma "Arap Dili kaideleri ile şeriatın esasları üzerine bina edilmeli ve Hz. Peygamber'in hallerine muvafık/mutabık olmalıdır."[2527] "**مطابقا لأحوال النبي ص**" şeklinde ifade edilen "Hz. Peygamber'in hallerine mutabık olmalı" kaydı, onun meşhur/maruf sünnetine muhalif olmamayı ifade etse gerektir.

Dirâyet meselesinde "bilim/ilim" ile beraber doğal olarak "akıl" da çok ehemmiyetli bir konumdadır. Ona göre "akıl" Allah tarafından halk için delil kılınmıştır. Hakk ile batılı ayırt etmede şeriat asıl olup "akıl"la teyit edilmiş, desteklenmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber de "Hakk ile batılı ayırt eden bir mucize olan nakil (nass) ve kamil bir akıl ile gönderilmiştir." Her ne kadar bu ifadelerle naklin önce aklın sonra geldiği anlaşılsa da bu yaklaşımların devamında yaratılışın başlangıcından itibaren ilim erbabı nezdinde akıl ve naklin "ikiz" kabul edildiği, "akla uygun naklin rahvan bir at olduğunun herkesçe müsellem" olduğu söylenmiştir.[2528]

Buraya kadar Katip Çelebi'nin yaklaşımlarına yer verdiğimiz meselenin aslı şöyledir. Erken dönemlerde "rivayetü'l-hadis" hadislerin nakliyle ilgili meseleleri konu edinirken "dirâyetü'l-hadis" hadislerden mana çıkarmayı ve fıkhi yönlerini anlamayı ifade etmektedir. Bu anlayış Hatib Bağdâdi'ye (ö. 463/1071) kadar devam etmiş "dirâyet" senedle değil metinle ilgili bir kavram kabul edilmiştir. Ne var ki sonraki dönemlerde "dirâyetü'l-hadis'in "hadis usulü" anlamında kullanıldığı görülecektir. Fakat Katip Çelebi'nin de kaynakları arasında yer alan Taşköprizâde'de "rivâyetü'l-hadis" hadis usûl konularını ihtiva eden bir ilim olarak gösterilirken "dirâyetü'l-hadis"in Kur'an tefsiri ilmiyle birlikte nakillerin anlaşılmasına yönelik olduğu beyan edilir ve "Arap dili kaidelerine ve şeriatın temel ilkelerine dayanmak suretiyle hadislerin lafızlarından murat edilen manayı araştıran ilim" şeklinde tanımlanır.[2529] Katip Çelebi de bu tanımı tercih etmektedir. Zaten "Hadis ilmini

2527 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/635.

2528 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 31. Nitekim Katip Çelebi'ye göre "ideal alim tipi; Gazali ve sonrasında yetişmiş, ilmi birikimlerini oluştururken felsefi ilimlerle yakından ilgilenmiş şahsiyetler gibi akli ve nakli ilimleri kendi ilmi şahsiyetinde birleştirmiş bilginlerdir." Zira o, akli ve nakli ilimler arasındaki dengenin birincisi aleyhine değiştiğini tespit ettiği için onu vurgulamıştır. Yani asıl amacı sırf akli ilimlere teşvik değil, aradaki dengenin sağlanması ve korunmasına yöneliktir. Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 552-553.

2529 Mehmet Görmez, "Ulûmü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/130.

ve gayesini" beyan ederken onunla aynı dönemin Osmanlı alimi Sadreddinzâde Şirvâni'nin (ö. 1036/1627) *el-Fevâidü'l-Hakâniyye* adlı eserine, mezkur taksim ve muhtevası hususunda da kendisinin kaynakları arasında yer alan Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-Saâde*'sine atıf yapmaktadır. Rivayetü'l-hadis ilmini kısaca tanımlayarak geçse de dirâyetü'l-hadis ilminin konusu ve gayesi gibi hususlar üzerinde ayrıca durur. Buna göre dirâyetü'l-hadis "anlaşılan veya murat edilen manaya delaleti açısından Hz. Peygamber'in hadisleri"ni konu edinmiştir. Gayesi ise Nebevi edeplerle süslenmek, Hz. Peygamber'in kerih gördüğü ya da yasak ettiği şeylerden de kurtulmaktır. Sağladığı fayda, düşünen herkesin kolayca anlayabileceği üzere faydaların en büyüğüdür. Ayrıca bu ilim için "Arap diline ait tüm ilimleri, Hz. Peygamber'le ilgili haberleri ve kıssaları, Kur'an ve sünneti, fıkıh ilmini ve benzeri başka konuları bilmek zorunludur."[2530]

Geçmiş dönemlerin yaklaşımlarına rağmen rivayetü'l-hadis ile dirâyetü'l-hadis tanımlarında mezkur muhtevadan yana tavır koyması ve dirâyetü'l-hadis üzerinde diğerinden daha fazla durması önem arz etmektedir. Çünkü ona göre "dirayet" merviyyatla değil, makulatla alakalı bir durumdur.[2531] "Dirayet"i anlam ve yorumun sahihliğini temin etmede diğer ilim dallarının (hassaten akli ilimlerin) ve onlarla elde edilen verilerin devrede olması manasında kullandığı anlaşılmaktadır. Bu, Kur'an ayetlerinin anlaşılması için de geçerlidir. Nitekim "Ay için menziller tayin edildiğini" haber veren ayeti[2532] tefsir etmek için "nücûm ve felekiyat fenlerine" yani "astronomi" bilgisine ihtiyaç olduğunu söyler. Bir başka ayet için Coğrafya bilmeyi gerekli görür. Hesap, astronomi gerektiren fıkhi meselelere de değindikten sonra şöyle der: "İmdi, kabiliyetli kimselerin mâkulât (akli ilimler) ile riyaziyatı bilmeye muhkem gayret sarf etmeleri gerek. Ta ki nazar ve düşünce tarikinde zan ve şüphe sahibi eşek olmayalar." Akli ilimler ile kastettiği ise önce "Nazari ve Ameli" olmak üzere iki kısımdır. Nazari olanlar "İlm-i İlahi (Metafizik), İlm-i riyazi (Matematik) ve İlm-i tabiî (Fizik)"dir. Ameli olan ise İlm-i Ahlak'tır.[2533] Burada ahlak ilmi, ev idaresi ve siyaseti de kapsamaktadır. Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar akli ilimlerin ameli kısmıyla –ki buna pratik felsefe de denir- ulaşılmak istenen hedeflerin İslam dininde Kur'an ve sünnet tarafından gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir.[2534] Elbette buradaki akli ilimler vurgusu modern dönemden farklı olarak doğal mecrasında gerekli görülmüş bir hadisedir. Dış etkiden ziyade içerideki yetersizliğe vurgu yapmaktadır ve seküler bir nitelik de arz etmemektedir.

2530 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/635.
2531 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 44.
2532 Yasin 36/39.
2533 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 33-34, 38-39. İlhan Kutluer bu tür yaklaşımlarına istinaden Katip Çelebi'nin "tarih boyunca bu iki araştırma alanının birbiriyle iyice bütünleştiğine dikkat çekerek felsefi bilimlerde bilgi sahibi olmayanların artık din bilimlerinde de başarılı olamayacağını ima ettiğini" söylemektedir. Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 512.
2534 Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 31. Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 549-550.

Meselenin hadislerle ilgili boyutu da hem onların anlaşılıp yorumlanmasında hem de hadislerin bilgi değeri konusunda kendisini gösterir. Mesela haber-i vahid konusu böyledir. Katip Çelebi'ye göre bu tür rivayetler zanniyat, yani zanni bilgi ifade etmekte olup onlara istinat ederek yakiniyattan olan hususlara karşı çıkılmaz. Bu esası dikkate almadan karşı çıkmak ise cehaletten başka bir şey değildir.[2535] Zira şekk ile yakin zail olmaz. Hatta "Kesin olan hususların aksi, haber-i vahid ve zanni şeylerle sabit olmaz" kaidesi cedel yolunda kabul edilmiş bir esastır.[2536]

Ayrıca "hadis ilmi" ile kastedilenin söz, fiil ve takrirden daha kapsamlı olduğuna işaret edilerek o, öğrenilmesi farz-ı kifaye olan ilimlerin başta gelenlerinden kabul edilir. Akabinde de klasik kaynaklarımızda hadis ilimleri olarak sayılan konular sıralanır. Öncelikle bu ilim Hz. Peygamber'in "hadisleri" ve ashabının "âsârını" tetkik etmektedir ki bunlar, hüküm istinbatında şer'i delillerin ikincisi konumundadır. Onun bir usulü, kuralları, kaideleri ve ıstılahları vardır. Bu ilmi öğrenmeye talip olan, şeriat-ı mutahharanın Arapça varit olması sebebiyle öncelikle lügat ve i'rabı yani Arap dilini iyi bilmelidir. Daha sonra rical ve ensab bilgisine yani ravilerin isimleri, hayatları ve vefat tarihleri gibi malumata; ravilerin taşıması gereken vasıflara, rivayetlerinin kabulü için gerekli şartların neler olduğuna, hadis tahammül ve eda usullerine, rivayet lafızlarına, senedlerdeki ittisal ve inkıta'a, sika bir ravinin yaptığı ziyadede infirad etmesine, mürsel başta olmak üzere inkıta'ın farklı mertebelerine, senedin muttasıl/müsned sayılabilmesinin şartlarına, âli ve nâzil isnad bilgisine, cerh-ta'dil bilgisine, rivayetlerin sıhhat derecelerine, kaynağı itibariyle rivayetlerin türlerine vakıf olması gerekmektedir. Ayrıca mütevâtir-âhâd, nâsih ve mensuh haberleri de bilmelidir. "Kim bunları en iyi şekilde (itkan) bilirse bu ilmin yurduna/evine kapısından girmiş ve her yönden onu ihata etmiş demektir." Mezkur malumatta eksikliği olanın bu ilimde aynı oranda derecesi düşük olacaktır. Katip Çelebi bu noktada bir muhaddisin "mütevâtir, âhâd, nâsih ve mensuh" olan haberleri ayırt edememesini ya da bilememesini bir kusur olarak görmez. Zira ona göre "muhaddisin bunları bilmeye ihtiyacı yoktur. O, hadislerden hüküm istinbat eden fakihin vazifesidir. Haberlerin mütevatir, âhâd, nâsih ya da mensuh olduğunu bilmeye fakihin ihtiyacı vardır." "Muhaddisin vazifesi ise nakildir. O, işittiği hadisleri aynı şekilde rivayet etmekle mükelleftir. Şayet bunun ötesine geçebilirse kendi üstünlüğünü artırmış olur."[2537]

Her ne kadar dirâyetü'l-hadis ilmi daha ziyade vurgulanmış olsa da burada zikrettiği tüm meseleler rivayetü'l-hadis ilmine dahildir. Anladığımız kadarıyla muhaddisi sadece rivayetleri aslına uygun şekilde nakletmekle yükümlü kılması, yukarıda zikrettiğimiz dirâyetü'l-hadis ilminin zorluğu, hem diğer şer'i ilimler

2535 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 44.
2536 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 42
2537 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/636.

hem de akli ilimlerle bağlantılı olması ve o ilimlere vukufiyeti iktiza etmesi, bu nitelikleri haiz muhaddislerin azlığı, dirayet sahibi olmadan rivayetin dışına çıkmanın olumsuz sonuçlar doğuracağı gibi sebeplere istinadendir. Nitekim ona göre bazı muhaddislerin "tahkik, cem ve telifle ilişkileri yoktur. İki zıt rivayeti bağdaştırma ile ilgilenmezler. Suyûti gibi sadece naklolunan rivayetlerin zahirini yazarlar. Onların risaleleri tahkikten uzak nakil ve taklide dayalıdır."[2538] Mezkur ifadeler kendisinin de bu durumdan memnun olmadığını göstermektedir. Bize göre "muhaddis"i rivayetle sınırlayarak teklif ettiği şey, bu ilimle iştigal edenlerin en azından rivayetü'l-hadis alanında üstün bir konumda bulunabilmeleridir: "Muhaddislerin vazifesi eserlerde ve haberlerde buldukları rivayetleri kaydetmektir. Buna göre hareket etmek de hadis fenninin hükmünü icra ve rivayetin hakkını edadır."[2539]

1.4. Hadis Tarihi ve Edebiyatı

Hadis ilmine, kısımlarına ve usûlüne dair bilgilerin akabinde hadis tarihine ya da bize göre daha doğru bir ifadeyle hadis edebiyatının oluşum tarihine dair bilgiler aktarılmaktadır. Burada bugün malumumuz olanlar dışında ilave bir bilgi de görünmemektedir. Hıfz, kitabet, tedvin ve tasnif evreleri sırayla ele alınmış, âlî isnad elde etmek gibi maksatlarla yapılan "rihle" faaliyetleri vurgulanmış ve ilk eser tedvin edenler zikredilmiştir.[2540]

Ale'r-rical ve ale'l-ebvâb tasnif türleri ve örnekleri zikredilerek hızlı bir şekilde Buhari (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahih*'lerine geçilmiştir. Katip Çelebi'ye göre bu iki eserde sahihliği kat'i olan hadisler yer almaktadır. Müellifleri eserlerini bu maksatla telif ettiklerinden Allah da kitaplarının her yerde hüsnü kabul görmesini lütfetmiştir. Ayrıca hicri üçüncü asır, bu ilmin tahsilinde ve son noktaya ulaşmasında önceki asırların özü, özeti ve hülasası mahiyetindedir. Ancak daha sonraki asırlarda bu ilme talep ve hırs azalmıştır. Fakat bu defa da rivayetlerdeki müşkil lafızların ve ihtiva ettikleri manaların izahı için eserler kaleme alınmıştır. Ayrıca bu alandaki ilk örnekler olmaları hasebiyle Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (ö. 224/838) ile İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbu'l-Hadis*'leri zikredilmiştir. Müşkil lafızların bu yolla izah edilmesi sonrasında sıra -bilhassa Hattâbi'nin *Meâlimü's-Sünen*'i vasıtasıyla- manaların ve hükümlerin (ahkamın) tespitine gelmiştir. Ardından da şer'i ahkamı tazammun etmeyen hadislerin terğib ve terhib maksadıyla cem ve tasnifi yapılmıştır.[2541]

Özetlediğimiz bilgiler muvacehesinde bize göre dikkat çekici olan, tüm bu telif türlerinin zamanın akışı içerisinde hayatın realitesine uygun olarak ve yine

2538 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 76.
2539 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l*-Hakk, 44.
2540 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/637.
2541 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/637-638.

bu bağlamda ihtiyaca binaen teşekkül ettiğinin ortaya konulmasıdır. Yani Hadis Edebiyatı'nın oluşum tarihi, muhtemelen kendisinin tarihçi kimliğinin de etkisiyle, bir tür tarih felsefesi yapılarak anlatılmıştır. Nitekim Katip Çelebi rivayet asırlarıyla sınırlandırdığı bu dönemi isabetli bir şekilde şöyle değerlendirmektedir: "(Bu devirlerdeki önde gelen muhaddislerin) amacı öncelikli olarak hadislerin ezberlenmesi ve muhafaza edilmesi, yalanın onlara karışmasını önleyerek doğru bir şekilde ortaya konulmaları, tariklerin ve ravilerin araştırılması, hallerinin tetkik edilerek tezkiye ya da cerh edilmeleri olmuştur. (Neticede ravilerden kimisini) cerh kimisini tadil etmişler, bazısından hadis almış bazısını da terk etmişlerdir. (Çünkü) onların en büyük ve öncelikli amacı bu idi… Ömürleri ve zamanları buna ancak yetti. Bu ilmin gereği olan ikincil durumdaki meselelerle meşgul olmayı düşün(e) mediler. Hatta bu caiz de olmazdı. Çünkü evvela gerekli olan zatı ispat, daha sonra da sıfatları tertip etmektir. Bu bağlamda aslolan hadis(ler)in kendisidir. Sonra tertip ve tahsin yapılır… (Nitekim) daha sonra gelenler tertibi mükemmel hale getirip tehzib, ihtisar ya da takribi ona ilave ettiler. Veyahut da hüküm istinbatıyla ve garib/müşkil lafızların şerhiyle ilgilendiler." Bu değerlendirmelerin akabinde ise zikredilen çabaların ürünü olan eserlere yer verilmektedir. Konu, tarihi seyri içerisinde ilerleyip artık sahabi ravi hariç senedlerin hazfedilerek eserler tasnif edilmesine geldiğinde yukarıdakine benzer bir yaklaşımla "senedleri zikretmenin hadislerin doğruluğunu ve sahihliğini ispat etmeye matuf olduğu, bunun da önceki ulemanın vazifesi olmak üzere yerine getirildiği" vurgulanmıştır. Bu nedenle artık ona da ihtiyaç kalmamıştır.[2542]

Klasik dönemde olduğu üzere Katip Çelebi için de Buhâri'nin otoritesi tartışılmaz bir noktadadır. Hatta ona şerh yazılması ümmet üzerine bir borç iken bu borcun ifası ümmet adına İbn Hacer ve Ayni'ye (ö. 855/1451) nasip olmuştur.[2543] Allah'ın Kitabı'ndan sonra kitapların en sahihi Buhâri'nin *Sahih*'idir. Sonra Müslim'in *Sahih*'i gelir. Dikkat çekici olan, Çelebi'nin üçüncü sıraya İmam Malik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ını koymasıdır. Bunların akabinde Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Dârekutni'nin (ö. 385/995) *Sünen*'leri, sonrasında da meşhur *Müsned*'ler gelmektedir.[2544]

Bu başlığı tamamlarken Katip Çelebi özelinde geleneksel anlayıştaki mezkur kitap merkezli sıhhat değerlendirmelerinin "avam-havass" ayrımıyla bağlantılı olduğuna yönelik kanaatimizi ifade etmek istiyoruz. Zira bu konuda "cumhur-u avamı burhandan ziyade me'hazdeki/kaynaktaki kudsiyetin imtisale sevk edeceği" şeklindeki bir ilkeden hareket edilmiş gibidir. Sanki mesele biraz da geniş kitleleri kolayca imtisale sevk edebilmekle yani kitle psikolojisi ile alakalıdır.

2542 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/639-640.
2543 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/640-641.
2544 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/641.

1.5. Zayıf Hadis Kullanımı

Konuyu belki de en güzel şekilde özetleyen örneklerden bir tanesi Hz. Peygamber'in anne-babasının iman bakımından durumlarıyla ilgili meselede ortaya konulmuştur. Katip Çelebi meselenin ehil kimseler yani tahkik ve incelemeye kadir olanlar tarafından tartışılmasında bir beis görmez. Ancak "Müminlerin avamına lazım olan budur ki, bu konuda dem vurmayıp söz söylemeyeler. Hüsnüzan üzere bulunup vâhi ve çürük (zayıf) rivayetlere göre 'ebeyn-i Nebi'nin mümin olması umulur' diyeler. Terk-i edep edip kafir ismini vermeyeler. Zira bu sözlerle -hâşâ- aşağılama kast addolunursa büyük hata olur... Bu konuda dillerini tutalar ve titiz davranalar. Lakin sözümüz avamadır, havassa değil" demektedir. Buradaki vahi rivayetlerden bir tanesi Çelebi'nin de yer verdiği "Hz. Peygamber'in anne-babasının dirilip kendisine iman ettiklerini ve sonra tekrar vefat ettiklerini" ifade eden hadistir.[2545]

Benzer bir yaklaşım yine şöyledir: "Mübarek gün ve gecelerin, gece ve gündüz yapılan amellerin faziletlerine dair varit olan haber ve âsâr nakledilip halka tercüme ve talim oluna; düzme (uydurma) hadislerden ayrı olan zayıf hadisleri (vaaz ve nasihat) için nakletmekte bir beis yoktur. Hakkında ahbar ve asar, nakil ve rivayet bulunan nafilelere ve ibadetlere teşvik olunup, adete binaen kılınan namazlar ve yapılan ibadetlere (vaaz esnasında) dokunulmaya; hatta bu hususla alakalı olarak cemaat tarafından kürsüye kağıt konulsa dahi sükut oluna."[2546]

Bu mesele klasik dönem uleması ile çağdaş İslam düşüncesinin entelektüelleri arasında ciddi ve keskin farkın oluştuğu bir alana tekabül etmektedir. Bize göre Katip Çelebi'nin de dahil olduğu geleneksel dönemdeki yaklaşım, zayıf hadislere dair bilgi eksikliğinden kaynaklanmamaktadır. Meselenin nirengi noktasını -kendisini "gaye" tanımlamasında ortaya koyan- ontoloji ya da epistemolojiden hangisinin esas alınacağı oluşturmaktadır. Zayıf rivayetlere inşa edici olmaktan öte ikna edici bir rol biçen klasik dönem, "gaye"yi de amel merkezli olmak üzere "iki cihan saadetini kazanmak" şeklinde tanımlayıp ontolojiyi esas almıştır. Zayıf dahi olsa "me'hazdeki kutsiyet" yani Hz. Peygamber'in kutsiyeti, ikna vazifesi yüklenen metnin yaptırım gücünü artırmaktadır ki bu da başka kişilerin aynı konudaki görüş ve sözlerinden daha muteber olmaktadır. Modern dönemde ise epistemolojinin yani bilginin, hatta sadece "sahih" vasfı verilen bilginin merkeze alındığı bir yaklaşım söz konusu olduğundan bu tür rivayetlerin her ne şekilde olursa olsun kullanımına karşı çıkılmıştır. Zira artık "iki cihan saddeti" öncelikle ve çok büyük oranda bilgiyle elde edilmektedir.

2545 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 75-76.
2546 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 142.

Son bir örnek de Katip Çelebi'nin çalışmalarında odak noktayı temsil eden "ilim" konusundan vermek istiyoruz. Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn* mukaddimesinin hemen öncesinde[2547] ulemayı takdim ederken "Ümmetimin alimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir"[2548] şeklindeki bir rivayeti kullanmaktan çekinmemesi de bize göre bu minvalde değerlendirilmelidir. Zaten ilerleyen sayfalarda bu türden rivayetleri de kapsayacak şekilde naklettiği hadisleri sıhhatinden dolayı değil "şöhretinden dolayı" kullandığını beyan etmektedir.[2549]

2. Hadis Anlama ve Yorumlama

Bu başlık altında Katip Çelebi'ye ait bazı örneklere yer vermek istiyoruz. Kendisi "Kim Kur'an'ı teğanni ile okumazsa bizden değildir"[2550] rivayetini şöyle yorumlar: "Teğanni, harflerin mahreçlerine, tertil ve tecvide halel getirmemek şartına ve kaydına bağlı olup musikinin usulüne ve kaidesine riayet etmenin lahne (tilavet hatasına) yol açmaması lazımdır. Bu ise hususi bir tegannidir" ve rivayette kastedilen de budur.[2551] Teğanninin ya da bir sesin kulak için, bir hareketin de göz için tesirli olması onun ölçülü olmasına bağlıdır. Ölçülü olmayan bir ses ya da hareketin tesir itibariyle fazla bir rolü yoktur.[2552] Bu son ifadelerinin kendisinin "dirayet" olarak tanımladığı ve daha önce temas ettiğimiz hususlardan olduğuna dikkat edilmelidir.

Rivayeti nasıl anladığı meselesi bir taraftan onunla nasıl istidlal ettiği ile de bağlantılıdır. Konu, imamın hutbedeyken Hz. Peygamber'i anması akabinde salavat getirilip-getirilemeyeceğidir. Önce din alimlerinin tercihinin "Bir Müslümanın Hz. Peygamber'e ömründe bir defa olsun salavat getirmesi farz, geri kalanı müstehaptır" şeklinde olduğunu beyan eder. Bu fıkhi hüküm doğrultusunda "İmam hutbede iken yanındakine 'sus' bile deme" hadisinin asıl olduğunu, bu hadis uyarınca sessiz kalmanın farz olacağını söyler.[2553]

Tütün yani sigara içme meselesinde de soğan ve sarımsak yiyen kimsenin mescide gelmemesini beyan eden hadisle istidlal ederek "tütünün fazla kullanılması da

2547 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/1.
2548 Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi, *el-Makâsidü'l-Hasene*, thk. Muhammed Osman el-Huşt (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 1/459. Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî (b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/200), 2/74.
2549 Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/18.
2550 Abdurrezzak, *el-Musannef*, 2/482 (No: 4170). İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/257 (No: 8738). Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/99 (No: 1512). Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412/200), "Salât", 171 (No: 1531). Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (b.y.: Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001), "Tevhid", 44 (No: 7527).
2551 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 46.
2552 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 49.
2553 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 53.

ağızda, vücutta ve elbisede fena bir kokunun peyda olmasını icap ettirdiği cihetten mekruh olur. Her ikisinde de Müslümana eza etmek, kerahetin illetidir" der.[2554]

Hz. Peygamber risaletle görevlendirilince İslam devleti ortaya çıkıp din ile alakalı hususların yürütülmesi ihtiyacı, hükümetin temelinin atılmasını ve devlet düzeninin kurulmasını icap ettirmiştir. Hz. Peygamber hal-i hayatında nübüvvetle saltanatı kendisinde cem etmiştir. Sonra da "Benden sonra hilafet otuz senedir" hadislerinde buyurdukları üzere hulefa-i raşidin otuz yıl dini hükümleri tatbik etmiştir. Hilafetin süresi dolunca hadisteki "sonra hükümdarlar iş başına geçeceklerdir" ifadesine uygun olarak devlete talip olanlar "hüküm galibindir" esasına göre amel ederek harekete geçmişlerdir. Görünüşte bazı dini hususlarla ilgili birtakım davaları bahane ederek Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında nice kavgalar ve cenkler yapmışlardır.[2555]

3. Tenkitler

3.1. Hadis Öğrenimine Yönelik Tenkitler

Katip Çelebi hadis edebiyatının oluşum tarihini anlatırken kendi dönemindeki hadis tahsiline yönelik bazı eleştirilerini de zikretmiştir. Şöyle der: "Bu zamanın çocukları nazarında (hadis ilminde) en yüksek derece *Meşâriku'l-Envâr* ve *Mesâbihu's-Sünne* (adlı eserlere) vakıf olmaktır. Bu sayede onlar muhaddis olacaklarını zannediyorlar. Ancak bu, onların hadis ilmindeki cehaletlerini göstermektedir. Onlar bu kitapları en güzel şekilde hıfzetseler, hatta bir o kadar daha hadis metni ezberleseler yine de muhaddis olmaları imkansızdır. Ancak yine bu zamanın insanları böylelerini hadis ilminde son noktaya ulaşmış kabul ediyor ve onları 'muhaddislerin muhaddisi' ve 'zamanın Buhâri'si' olarak görüyor. Halbuki bir kimse İbnü'l-Esir'in *Cami'u'l-Usûl*'ü ile meşgul olsa, beraberinde de İbnü's-Salah'ın *Ulûmü'l-Hadis*'ini ya da Nevevi'nin *Takrib*'ini hıfz etse dahi onun bu hali muhaddislerin makamları/dereceleri içerisinde bir şeye tekabül etmemektedir." Katip Çelebi'ye göre muhaddis; senedleri, illetleri, ravilerin isimlerini, tabakat ve vefeyât eserlerindeki malumatı, âlî ve nâzil isnadları bilmeli, bunlarla beraber hadis metinlerinin büyük çoğunluğunu hıfzetmeli, *Kütüb-i Sitte*'yi, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini, Beyhaki'nin *Sünen*'ini ve Taberânî'nin *Mu'cem*'ini semâ yoluyla almış olmalıdır. Hatta hadis cüzlerinden bin cüz de bunlara ilave edilmelidir. Kendisine göre en azından bunlar olmalıdır ki o kişi muhaddis kabul edilebilsin, üstelik bu, muhaddislerin derecelerinin ilkidir.[2556] Bugün ile mukayese edildiğinde bir hayli

2554 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 61.
2555 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 85-86.
2556 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/641.

ağır şartların ortaya konulduğu ve hadis ilmiyle meşguliyetin muhtevasına dair ciddi bir değişimin/dönüşümün yaşandığı açıkça görülmektedir.

3.2. Hadis Tenkidi

Bu konuda vereceğimiz örnek Hızır'la ilgilidir. Katip Çelebi Hızır'ın hayatta olup olmamasıyla ilgili meseleyi açıkladıktan sonra -ki onun da Hz. İsa gibi cismani değil, ruhani olarak hayatiyetini sürdürdüğü kanaatindedir- İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe* adlı eserinde Hızır'ı ashaptan göstermesinin[2557] onun cismani hayatına delil olup-olmayacağı yönündeki muhtemel soruya cevap verir. Zira İbn Hacer gibi önde gelen bazı hadis alimleri Hızır'ın yaşadığına dair birtakım haberler nakletmişlerdir.

Katip Çelebi açıklamalarına herkesin doğal bir ömrü olduğunu beyan ederek başlar. Vadesi/eceli gelen her insan mutlaka ölür. Bu durum tecrübe ve müşahede ile sabittir, yakiniyattandır yani kesin ve apaçık bir hükümdür. Bu minvaldeki bilgileri meseleye giriş sadedinde zikreder. Doğan her insanın günün birinde öleceğinin "sünnetullah ve adetullah" olduğuna, doğa kanunlarına ve akli esaslara atıflar yapılır. Tüm bunların akabinde ise şöyle der: "İbn Hacer, Mısır'da bir kadı ve muhaddis olarak büyük bir mevki sahibiydi. Şafii fıkhına dair telifi ve şiirlerini ihtiva eden divanı vardır. Mahareti ve ihtisası çoğunlukla hadis ilminde ve rivayet sahasında olup o konuda elli cilt kadar muazzam kitaplar telif etmiştir. Muhaddislerin vazifesi eserlerde ve haberlerde buldukları rivayetleri kaydetmektir. Bahis konusu Askalâni hadis fenninin hükmünü icra ve rivayetin hakkını eda etmiştir. Lakin dirayet başka bir hal olup makulatla olur, merviyyatla olmaz. İbn Hacer'in eserine yazdığı zanniyyata dayanarak, yakiniyyattan olan hususlara karşı çıkmak cehaletten başka bir şey değildir. (Şek ile yakin zail olmaz) onun için hasmı ilzam etmez."[2558]

Kendisi konuyu dirayet kabilinden bilgileri zikrederek "Hayat; canlının teneffüs, his ve hareket ile vasıflanmasıdır" şeklinde ele alır ve aynı minvalde akli (bilimsel) izahlarla -ki bunlar Allah'ın muhyi ve mümit oluşunu göz ardı etmeyen yani seküler olmayan izahlardır- beyan eder. Sonunda da "…Böylece de ömür son bulup his, hareket ve teneffüs yok olup gider. İşte bu durumda canlı 'ölüm' vasfıyla vasıflanır. Hayat sıfatı ortadan kalkar. İmdi ölüm, canlının tabiatının gereği olup zaruri hususlardan (zarûriyyat) olduğu burhanla sabittir. Cins ve türün hükmü (de)

2557 İbn Hacer bu konuyu, farklı görüşleri ve istinat ettikleri rivayetleri de tahlil ederek geniş bir şekilde ele almıştır. Bkz. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvız (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/247-282. Konuyla ilgili bir başka değerlendirme için bkz. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 455-461.

2558 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 44.

tüm fertlere şamildir, hepsini ihata eder, bir tanesinde bile geçersiz olması söz konusu değildir. Meğerki tabii tavrın ötesinde harikulade bir husus iddia oluna; Hz. İsa (a.s.) gibi. Böyle bir davayı ispat da kat'i bir nassın (yine zaruriyattan/yakiniyattam olan bir burhanın) varlığına ihtiyaç gösterir… Bundan sonra deriz ki; eğer Hz. Hızır'ın hayatından maksat, beşeriyetten soyunup çıkmak ve Hz. İsa gibi ruhaniyete iltihak etmek ise bu durumda olanlar hakkında bahis konusu edilen delillerin emsaliyle bu dava da sabit olur. Lakin Hz. İsa bu neşette ve tavırda nüzul edinceye kadar ne halde ise Hızır dahi o hal üzere olur. Onlar hemcinsleriyle cismani olarak sohbet ve mülakat etmedikleri gibi Hızır'ın da etmemesi lazım gelir. Hızır'ın hemcinsiyle görüşmesi ve buluşması bir başka davayı daha gerektirir ki bu da evvelki davayı nakzeder." Onunla görüştüğünü söyleyenler riyazet ve çile neticesinde ruhlarının kuvvetlenmesiyle bunu yaşamışlardır. Ancak daha sonra bu gibi ruhani olan hususları nakledenler sanki maddi ve cismani bir hadiseymiş gibi ortaya koymuşlardır. Hatta "bazı yalancı sahtekar ve şarlatanlar onların ruhani mahiyetteki mülakat ve muamelelerinin hariçte cereyan ettiğini iddia ederek nice fasit maksatlarına nail olmuşlardır."[2559]

İfade etmek gerekir ki mezkur beyanlar –tam olmasa da- bugün anladığımız ve kullandığımız manada rivayetlerin bilimsel verilere arz edilmesine benzemektedir. Şu farkla ki "bilimsel veri" ile kastedilen aynı şey değildir.

Bize göre önemli bir başka husus; istismar eden sahtekarların varlığı, kendisinin de kabul edip izahına yöneldiği bu tür meseleleri toptan reddetmesini gerektirmemiştir. Bu da modern dönemle arasındaki temel farklardan bir tanesidir.

Sonuç

Osmanlı ilim geleneğinde ilimler genel olarak akli ve nakli olmak üzere sınıflandırılmıştır. Modern dönemde ise ilimlerden ziyade meseleler üzerinden bir tasnif yapılarak dini ve dini olmayan meselelere geçilmiş, bu da seküler bilim tasavvuruna zemin oluşturmuştur.

Katip Çelebi'nin ilimler arasındaki dengenin korunmasına yönelik uyarıları nakli ilimlerin esasına taalluk eden bir müdahaleyi kapsamamakta, sadece mezkur dengesizliğin diğer alana da zarar vereceği öngörülmektedir. Çünkü akli ilimler, nakli olanlar gibi bir dinin temel metinlerine referansla gelişmeyen, dolayısıyla bir dine özgü olmayıp insanlığın ortak birikimini temsil eden ve öylece yol alan bilimlerdir. Bu nedenle zafiyet oluştursa bile birisindeki gerileme diğerinin de gerilemesi anlamına gelmemektedir.

"Akli ilimlere iltifat edilmemesi" yönündeki eleştirilerinin hadis ilmine yansıması ise daha ziyade hadislerin anlaşılması ve yorumlanması meselesinde akli ilimler-

2559 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, 41-44.

den ve onların verilerinden istifade edilmemesinden yakınmak şeklinde tezahür etmiştir. Üstelik buradaki akli ilimler felsefe, kelam ve fıkhı da ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Dirayetü'l-hadis ilminin metinle ve metni anlamakla ilgili olduğunu vurgulaması önemlidir. Bu vurgu -bugünkü ile aynı olmasa da- metin tenkidi, muhaddis tenkidi ve usûl/yöntem tenkidi gibi tavırları beraberinde getirmiştir.

Hadis ilmiyle alakalı olmak üzere klasik dönemde yaygın ancak çağdaş İslam düşüncesi entelektüellerinde ve bugün akademik alanda dikkate alınmayan önemli konulardan bir tanesi de ilimlerin, özel de hadis ilmi ve dallarının "gaye" tanımlarında meydana gelen değişimdir. Klasik dönem "gaye"yi ontolojik ve ameli bir mesele olarak ele alıp bu minvalde tanımlarken modern dönem onu epistemolojik, bilgiye dayalı bir mesele haline getirmiştir.

Katip Çelebi "Hadis İlmini" büyük oranda klasik anlayışla ele almış, bağlı bulunduğu ilim geleneğinden şüphe etmemiş, fakat bazı haklı endişelerini dile getirmiştir. Kendisinden yaklaşık 200 yıl sonra gelen İslam modernistleri de onunla benzer endişeler taşımaktadır. Ancak gerek hadis ilmi gerekse hadis yorumunda kendisinden çok farklı yaklaşımlara sahip olmuşlardır. Bu noktada bize göre iki unsur önemlidir:

Birincisi, Katip Çelebi, gerileme dönemini yaşamış olmakla beraber işgal ve sömürgeciliğe şahit olmamıştır. İslam modernistleri ise bizzat işgal ve sömürge yönetimleri altında çözüm arayışında olmuşlardır. Bu husus taşıdıkları endişelerin farklı şiddetlerde olması, çözüm önerilerinin de neredeyse tamamen farklılaşması sonucunu doğurmuştur. Katip Çelebi henüz İslam ilim geleneğinin ve siyasal hakimiyetin otantik şartları içerisindedir. İslam modernistleri içinse otantik şartlar ortadan kalkmış esasen tamamen yabancısı oldukları bir siyasal ortamın ve ilim geleneğinin muhatabı haline gelmişlerdir.

İkinci önemli unsur ise akli/teknik ilimlerde yaşanan gerilemeye dair endişelerin temel İslami ilimleri de içine alacak şekilde genişletilip genişletilmemesine dairdir. Katip Çelebi endişesinin kapsamına bu ilimleri, en azından hadis ilmini, almamış görünmektedir. İslam modernistleri ise başta hayatın teorik kısmına hitap eden Kelam İlmi olmak üzere hayat pratiğine yönelik Fıkıh İlmi'ni, konumuz itibariyle Hadis İlmi'ni ve diğer İslami ilimleri de dahil etmiştir. Biz bu noktadan hareketle modern İslam düşüncesinde yapılanın sadece bir "geri kalmışlık endişesinden" kaynaklanmadığını söylemek istiyoruz. Zira bu endişe hem Katip Çelebi hem de onlarda etkin olmakla beraber, en azından konumuz olan Hadis İlmine ve hadis yorumuna yaklaşımda, farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi' Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Hindistan: el-Meclisü'l-ilmî, 1403.

Aclûnî, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Muhammed el-Aclûnî. *Keşfu'l-Hafâ*, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/200.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid vd. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1421/2001.

Bayram, Fatih. *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru Reşid Rıza Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001.

Cevizci, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl ed-Dârimî. *Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412/200.

Davutoğlu Ahmet. *Alternatif Paradigmalar.* İstanbul: Küre Yayınları, 2.Basım, 2018.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsılî. *Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed. 13 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.

Gökyay, Orhan Şaik. "Kâtib Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Görmez, Mehmet. "Ulûmü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/130-132. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir el-Absî. *el-Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvız. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2018.

Kavak, Özgür. *Modern İslam Hukuk Düşüncesi –Reşid Rıza Örneği-*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Kutluer, İlhan. *Yitirilmiş Hikmeti Ararken.* İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Mahcupyan**,** Etyen. *Zihniyet Yapıları ve Değişim.* İstanbul: Patika Yayınları, 2000.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi. *A'lâmü'n-Nübüvve.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları.* Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005.

Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi. *el-Makâsidü'l-Hasene*. thk. Muhammed Osman el-Huşt. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Türker, Ömer. *Anlamı Tamamlamak.* İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Uludağ, Süleyman. "İşrâkilik Mensubu Olarak Kâtip Çelebi". *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk* içerisinde. 185-204. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2018.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.